

Egy kettős katasztrófa mozaikdarabjai

Aron Shneyer: *Pariahs among Pariahs: Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941–1945*

Aron Shneyer¹ izraeli–lett történész először 2005-ben orosz nyelven publikált monográfiájának (*Plen – Szovjetszkije vojennoplennijie v Germanyii 1941–1945*²) angol nyelvű kiadása (*Pariahs among Pariahs: Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941–1945*)³ a tengelyhatalmak, elsősorban a németek fogságába esett szovjet zsidó vöröskatonák kálváriáját mutatja be.⁴

A fogságba esett vöröskatonák sorsát nagyban meghatározta a náci által folytatott keleti, „másfajta” háború népiirtó-megsemmisítő jellege, illetve annak ténye, hogy a Szovjetunió nem írta alá a genfi és a hágai egyezményeket, ami lényegében szabad kezet adott mindkét félnek a másik oldal foglyul ejtett katonáinak elpusztítására.

A zsidó katonák a Vörös Hadsereg legmegbízhatóbb harcosai voltak, ugyanis lényegében – nyilvánvaló okokból – sosem dezertáltak a németekhez. Kiril Feferman, az Ariel Egyetem kutatója⁵ is ugyanerre a következtetésre jutott, az alábbi kiegészítéssel:

„A háborút megelőzően a Vörös Hadseregben a fiatal zsidó katonák bizonyultak a bolsevik rendszerhez leginkább lojális csoportnak. A »régik« szovjet területekről besorozottak, többnyire ideológiailag átnevelt emberek voltak, akik hálásak voltak a rendszernek, mert az lehetővé tette, hogy az ország többi állampolgárával egyenrangúnak érezhessék magukat. Az újonnan anektált területekről behívottak nem éreztek hálát a szovjet rendszer iránt, de elfogadták mint a régió egyetlen életképes alternatíváját a náccal szemben.”⁶

Ez az elköteleződés – amely még azelőtt alakult ki, hogy a holokausztról egyáltalán hallottak, releváns információhoz jutottak volna – főképp a Vörös Hadsereg nemzetiségi alakulatainak (lett és litván) soraiban volt nagyon erős, amelyeket a gyakorlatban területiális ala-

pon szerveztek, és 1943–44-ig a soraikban harcoló zsidók számaránya igen magas volt (kb. 10, illetve 30%).

A szerző több helyen is felhívja az olvasók figyelmét, hogy a tengelyhatalmak fogságába esett zsidó vöröskatonák pontos számát nem ismerjük, így e tekintetben más szaktörténészek becsléseire-adataira hagyatkozik. Shmuel Krakowski nagyjából 85 ezer főre teszi a Vörös Hadsereg németek által foglyul ejtett zsidó katonáit, amelyet Yitzhak Arad is megerősít (80-85 ezer), ugyanakkor Pavel Polian orosz történész „csak” 55 ezer főről tesz említést.

A szovjet zsidó hadifoglyokat a németek rendszerint már a tranzit-táborok (*Dulag*-ok) előtt próbálták kiszűrni. Közismert, a szakirodalomban sokszor leírt módszer alapján a felsorakoztatott hadifoglyok közül kilépésre szólították fel a kommunistákat, a politikai tiszteket és a zsidókat. Ehhez a szelekcióhoz több esetben nem vették igénybe a Sonderkommandók kényszerítő segítségét, hanem az adott német alakulat parancsnoka saját hatáskörben intézkedett. A módszer leginkább a háború elején, és akkor is csak a nem sokkal korábban fogságba esett, táborokba még át nem szállított hadifoglyok körében bizonyult hatékonynak, hiszen a sorokból „önszántukból” kilépetteket azonnal agyonlőtték. Így tettek azokkal is, akiket társaik adtak át, szolgáltattak ki a megszállóknak. Ugyanakkor hozzá kell tenni: a frontalakulatokban (hosszabb időtartamú) közös szolgálatot teljesített katonák soraiban a nemzetiségi gyökerű ellentétek viszonylag ritka jelenségnek számítottak. A katonákra nagy általánosságban jellemző volt, hogy – fogságba esésük előtt, még ha rövid időt is töltöttek el ugyanabban az alakulatban – elsősorban bajtársként tekintettek egymásra, a közös szolgálat, a megszállók elleni harc és a fogság embertelen körülményei pedig csak erősítették kollektív, a Vörös Hadseregből merített katonai identitásukat. Voltak azonban a pozitív mintától nagyban eltérő esetek, megrendítő hatású árulások is, amelyekre vonatkozóan elsősorban a szovjet hadbíróságokon tett tanúvallomásokból és a magánúton összegyűjtött visszaemlékezésekből (oral history) kaphatunk értékes információkat.

„A németek folyamatosan kutattak a zsidók után, és mindenkit róluk kérdezgettek. [...] Félrehúzták őket, majd elvitték őket valahová. Elvették a ruháikat, és nevettek az mondták nekik: »Ezekre már nem lesz szükségetek, holnap úgyis le fognak lőni titeket.« Elrángálták azokat is, akiknek valamennyire is zsidó kinézetük volt.”⁷

Az első szelekciót követően a hadifoglyokat gyűjtőtáborokba (*Stalag*-okba) transzportálták, ahol további szűréseknek vetették alá őket, ami elsősorban – a férfiak esetén – a nemi szerv vizsgálatát jelentette.

Fontos leszögezni, hogy a német hadvezetés az 1939–1941 közötti hadjáratok alkalmával sosem azonosította a zsidókat a helyi partizánokkal és szabotőrökkel. Mindez azonban döntően megváltozott az OKW (a német haderő főparancsnoksága) által a 21. számú hadműveleti tervhez („A Szovjetunió elleni hadjárat terveinek kidolgozásáról”; 1940. december 18.) 1941. május 19-én kiadott 1. számú rendelkezés nyomán, amely kimondta, hogy a bolsevizmus elleni küzdelem „szigorú és határozott intézkedéseket igényel a bolsevik agitátorok, partizánok, szabotőrök és a zsidók ellen”. 1941. július 2-án Reinhard Heydrich, az RSHA vezetőjének különleges rendelkezése, amelyet a megszállt szovjet területeken működő SS- és rendőri vezetőknek küldtek meg, a Komintern- és OK(b)P-aktivisták, továbbá mindenféle „radikális elemek” (rongálók, szabotőrök, propagandisták, orvlövészek, felbújtók stb.) mellett a kivégzendők között tüntette fel mindazon zsidó személyeket is, akik párttagok voltak, vagy a szovjet kormánynak dolgoztak. Fontos kiemelni, hogy az új náci rendben a halálbüntetés a fogságba esett jelentős számú egyszerű párttagok és kormányzati dolgozók közül csak a zsidók osztályrészeül jutott – álltak ők bármilyen alacsony szinten is a szovjethatalom hierarchiájában.

Shneyer kiemeli, hogy a – nyugati és közép-európai szakirodalmakban – gyakorta ideológiásemleges, professzionális katonai vezetőként ábrázolt német tábornokok között is akadtak olyanok, akik a zsidó foglyok azonnali elpusztítására adtak parancsot. Ilyen volt Heinz Guderian is, legalábbis az 1944-ben szovjet fogságba esett Otto Tyshler (Tischler) tizedes szerint: „1941. június 21-én egy, Breszt-Litovszk felé támadó harckocsicsoporthoz irányítottak. A kommu-

nistákkal és zsidókkal szemben tanúsított bárminemű emberiség indokolatlan [mondták]. Könyörtelenül le kell lőni őket.”⁸

Az 1941. június 6-án kiadott komisszárparancs értelmében eljárva a Dél hadseregcsoport alá rendelt, Ewald von Kleist vezette 1. páncélos hadsereg kötelékébe sorolt 3. gépesített hadtest július 24-ig 82 komisszárral kapcsolatban alkalmazott „különleges bánásmód”-ot – azaz agyonlőtték őket. Bár – saját állításuk szerint – a Wehrmacht tábornokainak többsége elutasította a komisszárparancs kihirdetését, az alacsonyabb rangú parancsnokok a gyakorlatban mégis széleskörűen alkalmazták azt. Joggal feltételezhetjük, hogy mindez az adott hadseregarparancsnokságtól – „felülről” – kapott egyértelmű parancs híján nem történhetett volna meg.

A komisszárparancs egyébként is folyamatos revízió – „tökéletesítés” – alatt állt. A szintén Heydrich által szignózott 8. számú hadműveleti utasítás (1941. július 17.) elrendelte a tranzit- és állandó hadifogolytáborokhoz rendelt RSHA- és SD-egységeknek, hogy szelektálják ki a „fajilag alacsonyabb rendű” elemeket, majd semmisítsék meg őket. Az olvasó számára már semmilyen meglepetést nem okozhat, hogy a zsidók is ez utóbbi kategóriába tartoztak. A dokumentumokból egyértelművé válik, hogy a szovjet hadifoglyok számára felállított táborok „megtisztítása” nem a Birodalmi Biztonsági Hivatal magánakciója volt, annak tervét ugyanis az OKW Hadifogolyügyi Parancsnokságával közösen dolgozták ki. Sőt, az OKW már a Szovjetunió lerohanása előtt tudta, hogy a Barbarossa hadműveletben szorosan együtt kell működnie az SD-vel. Erről árulkodik a 21. számú hadműveleti utasításhoz 1941. március 13-án kiadott, a „különleges területekre vonatkozó iránymutatás”, amely leszögezi, hogy „ezen kooperáció részleteit a gyalogsági erők parancsnokságának kell egyeztetnie az SS birodalmi vezetőjével”, tehát Himmlerrel. Shneyer szerint az OKH és az OKW nem csupán tudtak a zsidók ellen végrehajtani szándékozott akciókról, hanem egyenesen kérték is őket arra, hogy utóbbiak sikerének biztosításához adjanak meg minden segítséget az SS-nek és az SD-nek.

A kötetben is hivatkozott német történész, Christian Streit szintén felhívta a figyelmet a tényre, miszerint egyetlen, az OKH vagy az OKW által kiadott parancsban sem szerepel a zsidó állampolgárookra tett utalás; továbbá azt feltételezi, hogy az OKH sem adott ki a hadifoglyok elpusztítására vonatkozó parancsot. Ám annak ellenére, hogy valóban nem létezett ilyesféle parancs, a biztonsági szervek és az OKW folyamatosan kommunikáltak egymással – ahogyan

ez Walter Schellenberg 1945. november 26-i tanúvallomásából is kiderül –, és megállapodásra is jutottak együttműködésük részleteiről. Schellenberg ugyanis azt állította, hogy Heydrich megbízásából Heinrich Müller⁹ SS-Brigadeführer, az RSHA IV. osztályának vezetője 1941 májusának közepén tárgyalta Eduard Wagner tábornokkal, a Wehrmacht főszállásmesterével a SiPo (Biztonsági Rendőrség) és az SD által a Szovjetunió ellen megindítandó háborúban a hadműveleti területeken betöltött szerepről.

Shneyer a „Foglalkozásuk: halál – az SS »Trawniki« kiképzőtábor”¹⁰ című kötethez hasonlóan ebben a munkájában is ír az Einsatzgruppék működéséről, itt ráadásul egy külön fejezetet is szentel a témának.¹¹ A bővebb kifejtés indokolt, mivel a náci halálbrigádok már a Szovjetunió elleni támadást követő hetekben hozzáláttak a tranzit- és gyűjtőtáborokba zsúfolt hadifoglyok módszeres átvizsgálásához. A „származásellenőrzés” eredményeképpen 1941. július 22-én a zsitomiri táborban az Einsatzgruppe C 187 zsidó vöröskatonát lőtt agyon.

A fogságba esett szovjet zsidó katonák és politrukok kiszűrése, illetve származásuk felderítése után szinte azonnal végrehajtott kivégzésük 1941–1942 folyamán tömeges méreteket öltött. Ráadásul a halálbrigádok versenyeztek is egymással az általuk elpusztított hadifogoly zsidó katonák és politrukok számát illetően. Amennyiben utóbbiakból a vártnál kevesebbet „produkáltak”, zsidó származás és/vagy politikai tisztí feladat hiányában is könnyűszerrel végeztek ki hadifoglyokat.¹²

A hadifoglyok szűrése/kivégzése leggyakrabban az Einsatzgruppék¹³ által, azonban nem kizárólag a megszállt szovjet területeken történt. 1941. július–augusztusban a Memel-vidéken fekvő Pogegen (a mai Pagégiai) településen 700-800, teherautón odaszállított orosz nemzetiségű politrukot gyilkoltak meg, miután szintén orosz származású hadifoglyokkal megásatták a sírgödreiket. Azonban a halálbrigádok kegyetlenkedéseiről szóló hírek, vagy éppen a fronton látott elborzasztó munkamódszereik a Wehrmacht soraiban csak ritkán törték át a hallgatás falát. A ritka kivételek egyike: 1941. november 2-án az Einsatzgruppe C alárendeltségében tevékenykedő 5. Einsatzkommando Vinnyica¹⁴ mellett 362 zsidó hadifoglyot végzett ki, ami különleges vizsgálatot vont maga után.¹⁵ A vinnyicai hadifoglytábor parancsnoka ugyanis megtiltotta a nevezett zsidó származású személyek elszállítását. S miközben az OKH feje (Walther von Brauchitsch) nem engedélyezte az SD számára a táborok területére

való belépést, addig az OKW (Wilhelm Keitel) parancsában felülírta azt, egyértelművé téve, hogy a Wehrmachtnek együtt kell működnie a „probléma” megoldásában. A szárazföldi haderő főparancsnokságának alárendelt hadseregcsoportok parancsnokai – a gyakorlatban – maguk döntöttek a biztonsági szervekkel való együttműködés intenzitásáról. A 6. hadsereg parancsnoka, Walther von Reichenau¹⁶ – Hitler feltétlen híve – így fogalmazott a „Keleti Területeken harcoló csapatok viselkedése”-ről szóló parancsában: „A katona köteles egyet érteni az alsóbbrendű zsidó faj szigorú, de igazságos büntetésének szükségességével [...]”.¹⁷

A „nem kívánatos elemek” szelekciójára sok esetben már egy németországi hadifogolytáborban kerítették sort. A ravensbrücki férfi táborban 1941 szeptemberétől decemberéig bezárólag 234 szovjet hadifoglyot gyilkoltak meg, míg a München melletti Moosburgban (Stalag VII-A) 1941. szeptember 29. és november 22. között 3788 szovjet hadifoglyot ellenőriztek, s közülük 484 főt soroltak a kegyetlen eufemizmussal (náci cinizmussal) „nem kívánatos”-nak nevezett kategóriába. Ők pedig a következőképpen oszlottak meg a nácik általi további csoportosítás alapján: 4 tiszt, 31 zsidó, 81 értelmiségi, 174 „fanatikus kommunista”, 94 felbujtó, 38 szőkevény, 62 gyógyíthatatlan beteg (értsd: menthetetlen sebesült). Mindannyiukat agyonlőtték.

A hadifogolytáborokban elvégzett rendszeres filtrációk során kiemelt személyeket gyakran valamelyik koncentrációs táborba szállították át – kivégzés céljából. Sachsenhausenben az 1941. szeptember eleje és október vége között eltelt szűk két hónapban 10 000 politrukot és tisztet végeztek ki – zsidókat és egyéb (más) származásúakat egyaránt. Az utolsó sikeres nagy német offenzívát (Blau hadművelet) követően, 1942. augusztus 17-én Mauthausenben 56 – „többségében zsidó” – szovjet hadifoglyot lőtték agyon.

A német hatóságok törekedtek arra, hogy kitüntetésekkel és jutatásokkal erősítsék a hadifoglyok kivégzésében részt vevők lelkesedését. A hadifogolytáborok felügyelője 1941. november 14-én kérte Himmlertől, hogy a hadifoglyok agyonlövésében érintett SS-tagok mielőbb megkaphassák a német Háborús Érdemkereszt (Kriegsverdienstkreuz) kardokkal ékesített II. Osztályát. A szovjet hadifoglyok körében elkövetett tömeges gyilkosságokban jeleskedő SS- és SD-tagok, továbbá a más biztonsági/rendőri (karhatalmi) szervek kötelékébe tartozó személyek különféle kitüntetésekre való felterjesztésének nehézségeiről a Gross-Rosen-i koncentrációs tábor parancsnoka, Arthur Rödl¹⁸ tett említést egyik levelében: „[...] a

megsemmisítő akciók a Birodalom számára titkos ügyek, és [emiatt] nehezen képezhetik bármiféle elismerés alapját.”

Ennek ellenére a táborok felügyelője november 20-i levelében már nem csupán a gyilkosságokban részt vettek kitüntetéssel való elismerését javasolta, hanem számukra otthoni feltöltődést is indítványozott, még hozzá kormányköltségen fedezve az eltávozás anyagi terheit.¹⁹

Bestiális kegyetlenkedések – a kínzások rekonstrukciója a visszaemlékezések alapján

„[...] a németek korbáccsal ütötték, bajonettel szúrták és lefényképezték őket. Az erőszakot különös cinizmus övezte.”²⁰

1941. október 2-i kihallgatása alkalmával a német fogságból szabadult vöröskatoná, Ja. I. Marcsenko beszámolt arról, hogy a – feltehetően – Krivográdi területen (oblaszty) fekvő Alekszandrija hadifogolytáborában²¹ német tiszték miféle módszerekkel vallattak egy zsidó nemzetiségű főhadnagyot, aki mindezek ellenére semmilyen információt nem adott ki nekik; mielőtt lelőtték volna, levágták az orrát, a szemeit kinyomták, a hátára jeleket vágtak.²² A Zaporozsjei területen fogságba esett Borisz Finkel hátára késsel Dávid-csillagot vágtak. A helyibéli szemtanúk elmondása szerint Finkelt „széttépték a fasiszták”.²³ Hasonló kínzásoknak vetették alá Jakov Grinberget, aki 1941 szeptemberében a Poltavai területen esett fogságba.

Nemegyszer előfordult, hogy zsidó hadifoglyokat élve égettek el, mint 1941. októberben a szintén a Poltavai területen fekvő Lubni városának kendergyárában.²⁴ A Luganszki terület Krasznyj Lucs nevű városában még életben lévő zsidó hadifoglyokat vetettek a Bogdan szénbánya aknáiba.²⁵ 1943. január 22-én, miután felszabadították, az alekszejevka hadifogolytáborban 950 – éhező, de még életben lévő – vöröskatonát találtak. Tanúvallomásuk alapján a német hadifogoly-lágerekben szokásos „szelekció” Alekszejevkában az adott év január közepe táján történt, melynek során több mint 60 zsidó személyt kiemeltek, és azonnal ki is végezték őket. Néhányukat bajonettel szúrták le, sokuk hasát felmetszették, lábukat levágták, fejüket betörték. Az áldozatok arcát a felismerhetetlenségig eltorzították, a holttesteket pedig hosszú időre a szabad ég alatt, a havon hagyták. Csak ebben a táborban – a rabság borzalmaiból túlélő vöröskatonák

tanúsága szerint – 1942 szeptembere és 1943 januárja között legalább 400 szovjet zsidó hadifoglyot végeztek ki – közlegényeket, őrmestereket, katonai parancsnokokat („rendes” tiszteket) és politrukokat.²⁶ Az Északnyugati Front ugyanezen szakaszán, Nyizsnyaja Szosznovka faluja mellett 23 brutálisan meggyilkolt szovjet hadifogoly holttestét találták meg – a helyiek állítása szerint mindannyian zsidók voltak. Néhányukat szuronnal ölték meg, míg másokat lefejeztek.²⁷ 1943. márciusban az SS-páncéloshadosztályok bevetésével visszafoglalt Harkovba benyomuló német csapatok a kelet-ukrajnai nagyváros kórházaiban többezer nyi sebesült vöröskatonát találtak – tiszteket és közlegényeket egyaránt nagy számban. Rögtön kezdetét vette a zsidók utáni hajsza, s a sebesült, önvédelemre képtelen katonákat sokszor a kórházi ágyukban lőtték agyon.²⁸

Vlagyimir Bondarec százados, aki Harkov első ostroma során esett fogságba, s majdnem három esztendő telt el különböző német lágerekben, arról számolt be, hogy 1942. júliusban a proszkurovi²⁹ tiszti táborban (*Oflag*-ban) a zsidó fogvatartottak megtagadták a sorból való kilépést. A lágerparancsnok erre nadrágjuk levételére utasította az első sorban állókat, majd az első körülmélet rab nemi szervére ráuszította a kutyáját. A jelenetet láthatóan élvező főhadnagy alig próbálta visszafogni a megvadult állatot, a sokkos állapotba került rabot pedig egy törzsőrmester lötte le, annak füléhez szorítva pisztolyát. Az egyik zsidó komisszárt, Haim (Jefim) Levinszont, kutyákkal tépették szét.³⁰ Fontos kiemelni, hogy az ilyesfajta bestiális kegyetlenségre soha senki nem adott (felülről) parancsot. Mondhatni szinte minden a táborparancsnokok, valamint az őrszemélyzet, vagy a biztonsági/megtorló egységek tagjainak hozzáállásán, akár pillanatnyi hangulatán, aktuális szeszélyein múlt.

1941 novemberében a németek egy megközelítőleg 1500 hadifogolyból álló menetoszlopot indítottak útnak Lubniból a szintén a Poltavai területen található Horolba. A menetet hat, mezítlábás, a hidegben csak trikót (!) viselő, addigra már súlyos fagyási sérüléseket elszenvedett zsidó hadifogoly vezette, az egyikük kezében egy botot tartott, amelyen egy furnérlemezből készült tábla függött, rajta pedig ez állt: „kaftánosok”.³¹ Amikor az oszlop végre Horolba ért, a még életben lévő zsidókat és mindenki mást, aki csak *kicsit is zsidónak nézett ki*, először megaláztak, majd meggyilkoltak: a hátukra Dávidcsillagot festettek, az arcukat piros festékkel kenték be, kezüket szurokba mártották, végül halálra kínozták őket.³² Tehát a kirekesztettség érzését fokozó megkülönböztetés – ahogy később a koncentrációs

táborokban – már ekkor megtörtént, azzal a „különbséggel”, hogy a náciak itt általában még ugyanazon a napon végrehajtották magát a fizikai megsemmisítést is.

Néhány zsidó hadifoglyot nem azonnal, a táborokba való megérkezésüket követően gyilkoltak meg. A Csernyigovi területen található Novgorod-Szeverszkij lágerében a zsidó foglyok különösen kegyetlen bánásmódban részesültek: nem viselhettek meleg öltözetet, kézzel, eszközök segítségével nélkül végezték a legnehezebb fizikai munkákat, a lovak helyett fogták be őket. Egy fűtetlen, teljesen sötét, kőből épült barakkban húzták meg magukat, enni alig kaptak. Leírhatatlan szenvedéseken mentek keresztül, s rövid idő alatt valamennyien elpusztultak.

A náci propaganda által izzásig hevített militáns antiszemitizmus, a táborokban szándékosan teremtett elviselhetetlen állapotok, a hadifoglyok egy részének kérlelhetetlen szovjetellenessége – elég a korábbi sztálini repressziók áldozatainak leszármazottaira vagy az 1939-es Moltov–Rippentrop-paktum értelmében a Szovjetunióhoz került régi/új területek lakosságának jelentős részére gondolnunk –, s ezeken túl a németek igen eredményesnek bizonyult, a hadifoglyok nemzetiségi alapon történő megosztására irányuló taktikája együttesen hatva már sikerrel atomizálták a fogságba esett vöröskatonák milliós tömegét. Utóbbiak közül sokan joggal úgy érezték, s azt is éreztették velük (sulykolták beléjük), hogy a Szovjetunió cserbenhagyta őket, segítséget csak a Harmadik Birodalomtól várhatnak. S ez utóbbi sokszor nemcsak a szabadon bocsátást jelentette, hanem annál sokkal többet: egy új élet – „kolhozatalánított” föld, saját tulajdonú otthon/lakhatás, közép- és felsőfokú tanulmányok – ígéretét. A zsidó hadifoglyok sokasága pedig, akik valamennyien kívül estek a Generalplan Ost keretein, s tudván, hogy a náci politika célkeresztjében állnak, a legtöbbször meg sem kíséreltek ellenszegülni a táborparancsnokoknak, és az első felszólításra kiléptek a sorból – a borzasztó, de gyors halált még mindig jobbnak találták a végeláthatatlan szenvedésnél.

A náci megszállók még azokat is elpusztították, akiknek a szakértelmére egyébként hatalmas szükségük lett volna, kiváltképp a háborús években. 1942 februárjában a nyugat-ukrajnai Vlagyimir-Volinszkij tiszti táborában megközelítőleg 600 főt, orvosokat – közte két professzort – és a szovjet katonai egészségügyi szolgálat más tagjait végezték ki.³³ A szerző következtetése helyes: szinte biztosan mind zsidók voltak, a németek ugyanis általában nem gyilkolták meg az orvosi szakszemélyzetet.³⁴

„Ászját, Mariját és Lénát kivégezték, de én még életben maradtam a nemzetiségem tisztázásáig. Élni akarok, de nem hiszek az életben. Próbáljon a séta alkalmával meglátni engem. Csókolja, Raisza Ju.”

„Kedves barátném a harcban, meghalni megyek. Állatok bosszút a halálomért, éljen [...].”³⁵

A Sztálin elnökölte Állami Honvédelmi Bizottság 1942. március 25-i, illetve április 13-i és 23-i rendeleteivel kezdődött a nők tömeges mozgósítása a Vörös Hadseregbe. Csak a női Komszomol-tagokból 550 000 főt hívtak be, közülük is 300 000-et a légvédelemhez irányítottak, míg százezrek a katonai egészségügyi szolgálathoz kerültek – a katonarvosok 41, míg az asszisztensek 43%-át ők adták, illetve az ápolók mindegyike nő volt –, vagy a szállítás és a hírközlés különféle területein teljesítettek szolgálatot. 1942 májusában további 25 000 főt mobilizáltak a hadiflottához. Összesen 1300-nál is több szovjet női mesterlövészt képeztek ki 1942 és 1945 között. A Vörös Hadsereg Légieréjének két bombázó³⁶ és egy vadász alakulatának gépeit kizárólag pilótanők repülték. Összesen 800 000 nő – köztük 20 000 zsidó – szolgált a Vörös Hadseregben a háború éveiben, közülük pedig 150 ezren kaptak valamilyen kitüntetést, 86-an még a Szovjetunió Hőse címet is elnyerték.

A náci propaganda a nők tömeges mozgósításában a szovjet rendszer tehetetlenségét és gyávaságát próbálta láttatni, amit gyakran összekapcsoltak a gyáva, a fronttól távol (pl. Közép-Ázsiában) menedéket kereső – „Taskentig futó” – zsidók igen populáris toposzával.³⁷ A női kártyát a bolsevik hatalom ázsiai, tehát alantas mivoltának alátámasztására is kijátszották, mondván: egyetlen európai (értsd: civilizált) rendszer sem küldi harcba asszonyait és lányait. A megszállók azonban elfeledkeztek arról, hogy a Vörös Hadsereg katonanői közül sokan meggyőződésből, őszinte hazaszeretetből vállaltak fegyveres szolgálatot. Ráadásul a legelszántabbak közé tartoztak, hiszen tudták, mi vár rájuk a fogságban – a szinte borítékolható nemi erőszak, majd a nagy valószínűséggel hidegvérrel elkövetett kivégzés.

A nácik hasonló módon viselkedtek a fogságba esett zsidó orvosokkal és ápolókkal is. A katonai egészségügyi szolgálat Kijevben fogságba esett női tagjai közül többeket a hírhedt 365-ös (tiszti)

táborba, a már említett Vlagyimir-Volinszkijbe szállítottak. Szevasztopol elestét követően hozzávetőleg újabb 300 orvosnő, asszisztens és nővér került a németek fogságába. Őket először a Hmelnycickiji területen található Szlavutára küldték, majd miután 600-nál is több női foglyot összezsúfoltak ebben a táborban, 1943 februárjában még nyugatabbra, Rovnóba szállították a szerencsétleneket, ahol egy szintén fogoly státuszú nő, bizonyos Kazacsenko segédletével megtörtént a foglyok szokásos szelektálása: a zsidónak és/vagy partizánnak *tűnő* személyeket azonnal lelőtték. Később a túlélők egy részét az 1939-ben megnyitott ravensbrückeri női táborba transzportálták, amely egyebek mellett az SS-egyenruhák majd 80%-át állította elő a háború éveiben. A sors kegyetlen játéka, hogy az 1945. április 30-án felszabadított ravensbrückeri női láger megannyi szenvedést átélt foglyait sajátjaik, a vöröskatonák árulóként kezelték.³⁸ Ugyanez történt a neuhammeri szovjet női foglyokkal is. Mielőtt hazatérhettek volna szülőföldjükre, hosszadalmas és mélyen megalázó, a SZMERS által koordinált ellenőrzéseken kellett átesniük az arra felállított szűrő-ellenőrző (filtrációs) pontok valamelyikén. Sokan nem tudták elviselni a megszégyenítésüket, így inkább az öngyilkosságot választották.

Különösen kegyetlenül bántak a női foglyokkal azok a lágerőrök (wachmannok), akiket a németek korábban valamelyik hadifogolytáborból választottak ki kollaborációra, tehát valamikor maguk is a Vörös Hadsereg katonái voltak.³⁹ A szovjet hadifogolynők lelki tartása azonban sokszor meglepte fogvatartóikat. Előfordult, hogy a majdaneki átszállításra kijelölt zsidó fogolytársaikat elrejtették, vagy egyszerűen nem engedték, hogy az SS-ek belépjenek a barakkjukba. S bár a fekete egyenruhások végül megtalálták és a nevezett megsemmisítő táborba átszállítottak 12 rabot, egyetlen bajtársuk sem árulta el őket. Összességében elmondható, hogy a német fogságba esett szovjet nők sokkal jobban összetartottak, mint a férfiak, sokszor az életük árán is, de megvédték zsidó bajtársaikat. Így történt Horol város tranzittáborában is, ahol az 1942 tavasza és nyara között eltelt időben szinte az összes női hadifoglyot lelőtték az egyik zsidó társuk rejtegetése miatt.

„Rabolt-e ki embereket?
Nem, csak zsidókat [...].”⁴⁰

Shneyer műveinek minduntalan előkerülő tematikája az ukránok és a szovjethatalom erősen terhelt viszonya. A második világháború éveiben a Szovjetunió népei közül a németek fogságában – a baltiak mellett – az ukránok bizonyultak a leginkább együttműködőnek.⁴¹

A szerzőnek írott magánlevelében Abram Pogrebeckij, a Vörös Hadsereg egykori utásza felidézte a hadifogolytáborokban történt szelekció menetét.⁴² A hadifoglyok – akik közül többen ugyanabban az ezredben szolgáltak – szabályos rendben sorakoztak fel az őket szemrevételező német tiszteknek és azok vlaszovista kollaboránsainak. A németek először a katonai parancsnokok, majd a komisszárok kiadására szólították fel a foglyokat, végül zsidó bajtársaik feladására próbálták rávenni őket. A „*Hol rejtőznek a kaftánosok*” kérdésre a jelen lévő ukrán hadifoglyok így feleltek: „*Ha itt lennének, már mi magunk lőttük volna le őket.*” Egy másik esetben I. Nudelman öccse, Borisz a felszólítás ellenére sem lépett ki a sorból, mivel sebesült lévén, vérző fejét vastagon bekötötték, ami elfedte arcélét. Iskolatársa, a vele egy alakulatban szolgálatot teljesített Vitya Csajkovszkij attól való félelmében, hogy később esetleg zsidók rejtegetésével vádolják, mégis feladta őt. A szelekciót irányító német tiszt pedig rögvest próbára téve lojalitását, pisztolyt adott az áruló kezébe, amit utóbbi használt is.

V. M. Kozsukovszkij, aki 1941. július végén Slonim⁴³ vasútállomása közelében esett fogságba, beszámolt a Suchozébry melletti 366-os⁴⁴ Stalagban uralkodó állapotokról: a hadifoglyokat mindennap 1000 fős csoportokban sorakoztatták fel ellenőrzésre, melynek során zsidókat és politrukokat emeltek ki közülük. A zsidókat és a zsidónak látszó személyeket puskatussal ütötték, majd a közeli erdőbe vezették, ahol agyonlőtték őket. Kozsukovszkij szerint a németeknek súdo informátorok főleg ukránok voltak. A Siedlcétől 10 km-re található suchozébry-i Stalagból legalább 5000 szovjet – többségében zsidó származású – hadifoglyot lőttek harcokcsárkokba. Ez volt a zsidó hadifoglyok ellen a Breszti területen elkövetett legnagyobb tömeggyilkosság. Minderre a 65. hadsereg különleges bizottsága vezette nyomozás derített fényt – még jóval a náci Németország bukása előtt, 1944 augusztusában.

Az egykori hadifogoly, I. P. Grebnyev megerősítette, hogy a konotopi táborban különösen kegyetlen módszerekkel vadásztak a zsidókra: sehogy sem tudtak elrejtőzni a nácik és bűnrészesek elől; ráadásul sokukat pont saját bajtársaik szolgáltatták ki⁴⁵ a megszállóknak. Túlélők még ennél is rémisztőbb eseménysort idéztek fel a lettországi Rēzeknében található 347-es Stalagból, amelynek egyik barakkjában a németek egy, a barakk ajtajára feszített, társai által meggyilkolt zsidó hadifoglyot találtak.⁴⁶ A németek teremtette embertelen körülmények – nem csupán a rēzeknei lágerben! – arra sarkallták a foglyokat, hogy saját kezükkel végezzenek zsidó társikkal, ezzel „tisztázva” magukat fogvatartóik előtt, kétségbeesetten reménykedve helyzetük jobbra fordulásában. Sokszor egy fél merőkanállal több leves vagy jutalom gyanánt adott egy-két dekagramm kenyér már elegendőnek bizonyult, s ez mindent el is mond a fogvatartás körülményeiről.

A több táborban, így Buchenwaldban és Stutthofban is megfordult Alekszandr Joszelevic a következőképpen emlékezett vissza a lettországi Jelgava hadifogolytáborában tartott szelekcióra:

„Kétszersültet és kávé t hoztak a táborba. Egy SS-tiszt kutyával állt elől, mellette egy hadifogoly. [...] »Ez egy politruk« – mondta a hadifogoly. Akire rámutatott, azt azonnal félrehúzták és agyonlőtték, az árulót pedig kávéval és két szelet kétszersülttel jutalmazták. Ha pedig ezt mondta: »Ez itt egy zsidó«, vagy »Ez egy volt NKVD-s«, további két-két szelettel kapott.”

A nácik szemében zsidónak számítottak a vegyesházasságban élők – akik zsidó nőt vettek el –, miként azok is, akiknek csak az egyik szülője vagy nagyszülője volt zsidó. A hivatalos dokumentumokból – amennyiben azokat a fogságba esés előtt nem semmisítették meg: ásták vagy égették el – kiolvashatatlan személyes részleteket a rabok soraiba beépülő, a hadifoglyok bizalmába férkőző „önkéntesek” szolgáltaták ki a megszállóknak.

Sokszor banálisnak tűnő részletek mentették meg a zsidó hadifoglyok életét – pl. az illető külső jegyei alapján egyáltalán nem tűnt zsidónak, vagy akcentus nélkül beszélt az orosz. Ugyanakkor éppen ez lett a veszte sok kaukázusi és közép-ázsiai vöröskatonának, akik balszerencsájükre sötét, nemritkán göndör hajúak voltak, továbbá jellegzetes arcformájuk – markáns arcélük és nagy(obb) orruk – a sztereotipizált zsidó ellenségképére emlékeztette a németeket,

s mindemellett rendszerint csak hibás oroszssággal tudták kifejezni gondolataikat. Ez lett a végzete a grúz nemzetiségű Konelidze hadnagynak is, akit 1941. október 3-án ejtettek foglyul a németek. Történetét a lágerből megszökött S. Grinspun főhadnagy írta meg Ilja Ehrenburgnak. Az előzőekben már hivatkozott I. Marczenko tanúvallomása alapján 1941 őszén a németek több grúz vöröskatonát tartottak fogságban a Poltavai területen fekvő Andrejevka faluja mellett. A grúzokat – bár bizonyították, hogy nem zsidó származásúak – mégis lelőtték, mondván, „akárhogy is, Sztálin rokonai vagytok”.⁴⁷

1941/42 fordulójától a németek több gondot fordítottak a *zsidónak tűnő* szovjet hadifoglyok ellenőrzésére, így sok örmény, grúz, azeri, üzbég stb. menekült meg. Sőt, a Lengyel Főkormányzóság területén felállították az SS-Turkesztán Légiót is, amelyben öt szovjet-ázsiai köztársaság fiai – üzbégek, kazahok, kirgizek, türkmének, tádzsikok és karakalpakiaiak – szolgáltak. A légió alapján fejlődött fel az „1. keleti muzulmán SS-ezred”. Utóbbi bázisán hozták létre 1944 januárjában a „Neu Turkestan” („Új Turkesztán”) SS-hadosztályt.

Miután a kaukázusiak és a közép-ázsiaiak fokozatosan egyre jobb bánásmódban részesültek, mind több zsidó hadifogoly próbált jellemzően grúz, örmény, tatár vagy üzbég álnév mögé rejtőzni. Néhányan megkísérelték orosznak, de akár ukránnak vagy lengyelnek kiadni magukat, noha ez kizárólag akkor járhatott sikerrel, ha az illető fehér(ebb) bőrű és világos(abb) hajú volt. Ezek azonban igen ritka esetek voltak, a szovjet zsidó hadifoglyok döntő többsége nem élte túl a német (hadi)fogságot. A Szovjetunió Minisztertanácsa Repatriációsügyi Megbízott Igazgatóságának statisztikái alapján a háború után csupán 11 428 szovjet állampolgárságú zsidó személy tért vissza hazájába: 6666 fő civil és mindössze 4762 fő hadifogoly.

Az 1941 augusztusában Észtországból fogságba esett Szolomon Abramszon annak köszönhetően élte túl a tartui városi stadionban tartott szelekciót, hogy – saját szavaival élve – nem volt „bozontos” hajú. Ott és akkor ugyanis még csak fel sem szólították a zsidókat a sorból való kilépésre, hanem a hadifoglyok szűrését irányító rendőr (policáj) egymaga, pusztán szemrevételezéssel döntött a felsorakoztatottak sorsáról: a *zsidónak tűnő* foglyokat azonnal föbe lőtték.

A németek mindvégig számítottak a szovjet hadifoglyok egy részének együttműködésére, a gyakorlat pedig éppen azt mutatta, hogy többnyire akadtak olyanok, akik hajlandók voltak elárulni társaikat. Ebbéli cselekedetüket nemcsak a féktelen zsidógyűlölet motiválta – s erre a szerző több helyütt ki is tér! –, hanem pl. a téli időszakban

így megszerezhető meleg ruhák (nemezcsizma és vattakabát), illetve a kollaboránsoknak felkínált némileg magasabb fejadag, de akár a szabadon bocsátás lehetősége is. Éppen ez utóbbira „játszottak rá” 1941 szeptemberében a zsitomiri lágerben, ahol először bejelentették az ukrán nemzetiségű szovjet hadifoglyok elbocsátását, majd visszartartották őket mindaddig, amíg ki nem adják a „soraikban megbúvó kommisszárokat és zsidókat”. „Adjátok ki őket nekünk! Aztán szabadon engedünk titeket” – szölt az ígélet, amely a zsidó foglyok halálos ítéletét jelentette. Kísértetiesen hasonló dolog történt Majdanekben 1941. októberben, ahol egy tiszt tört oroszszággal felszólította a foglyokat a zsidók és a kommunisták kiadására – „[...] ameddig nem adjátok őket a kezünkre, nem engedjük meg, hogy hazatérjetez anyáitokhoz, feleségeitekhez és gyerekeitekhez.” A felsorakoztatott hadifoglyok tömege erre zúgolódni kezdett – „Adjátok ki a kaftánosokat! [Mondták egymásnak – M. B.] Őket úgyis fel lehet ismerni, de mi legyen a kommunistákkal és a komszomolistákkal?” A szelekiót vezető tiszt válasza sem késett – „Kezdjük a zsidókkal, a kommunistákat majd mi magunk keressük meg.”

Könnyűszerrel belátható, hogy a foglyok között sokkal többen voltak párttagok – s még többen komszomolisták! –, mint zsidó származásúak. Arról nem is beszélve, hogy nem minden zsidó vöröskatoná volt a párt vagy akár a Komszomol tagja. A sarokba szorított hadifoglyok tehát magukat mentve a könnyebb utat választották: sorban húzták le nadrágjukat, így bizonyítva, hogy ha nem is a legkívánatosabb, de semmiképpen sem – a megszállók terminológiájával élve – a „nem kívánatos elemek” közé tartoznak. Ezzel ugyanakkor nehéz helyzetbe hozták üzbég és tatár bajtársaikat is, akik muszlim hitűek lévén, szintén körül voltak metélve. A leleplezett foglyokat félreállították, ahol két tolmács ellenőrizte nyelvtudásukat. Amennyiben képesek voltak összefüggően, üzbég vagy tatár nyelven beszélni, meghagyták életüket, minden más esetben még aznap este agyonlőtték őket – csak akkor száznál is többen lelték így halálukat.⁴⁸

Természetesen ki kell emelni, hogy a Szovjetunió nyugati területein a már a cári időkben is széleskörűen elterjedt,⁴⁹ 1917 előtt sokáig államilag is rendre megtámogatott antiszemitizmus megannyi alkalommal sajnos önmagában is elegendőnek bizonyult; főképp 1941–42-ben nem volt szűkség egyéb „ösztönzőkre”. Köztudott, hogy a nyugat-ukrajnai vidéki lakosság sokszor felszabadítóként ünnepelte a megszálló németeket.⁵⁰ Jól jellemzi az 1941. nyári – kora őszi helyzetet a SiPo és az SD vezetőjének – Heydrichnek – 1941. szept-

ember 7-én Berlinbe megküldött jelentés, mely szerint a Vinnyicai területen fekvő Hmelnjik településén hálaadó szentmisét tartottak a „zsidóktól való megszabadulásuk örömére”. Ám nem csak vidéken, és nem kizárólag Nyugat-Ukrajnában fogadták örömmel a németeket. A Cserkasszi terület Kanyev városában élő orvos így fogalmazott: „Minél hamarabb foglalják el a németek Kijevet, annál könnyebb lesz munkát szereznem, mivel jelenleg az összes pozíciót a kaftánosok töltik be, míg nekünk, ukránoknak egy jó állás sem marad.”⁵¹

Ezzel szemben – s csak az orvosoknál maradván – 1939-ben 40 982 zsidó (az összes tagköztársasági hallgató 21,2%-a) tanult az Ukrán SZSZK felsőoktatási intézményeiben, míg az Ukrajnában tevékenykedő orvosoknak (29 245 fő) csak a 13,7%-a (3595 fő) volt zsidó származású.⁵²

Az ukrán nemzetiségű Pjotr (Petro) Palij a zamości tiszti lágerben mégis egy orosz policáj, bizonyos Sztrelkov jelentette fel a németeknél, miután vételi ajánlatot tett az őrnagy csizmájára, melyet utóbbi elutasított. Mindezek után, a németekkel való együttműködéstől is mereven elzárkózó (!) Palij hamar a gyengélkedőn találta magát, ahol egy Iscsenko nevű doktor vizsgálta meg – ellenőrizte a nemi szervét –, majd 1941. szeptember 14-i dátummal az alábbi bizonyító erejű dokumentumot állította ki: „Pjotr Palij őrnagy esetében az orvosi vizsgálat megállapította, hogy a nevezett nincs körülmételve, tehát nem zsidó.”

Palij esete is azt mutatja, hogy a feljelentők nemzetisége a kollaboráció anatómiájában csak másodlagos kérdés, sokkalta fontosabb az egyéni motivációk komparatív vizsgálata.

Az 1942. május 23-án Harkov közelében fogságba esett Goroginszkij hadnagyot bajtársai, az ukrán Ivan Morgunov és az orosz Andrej Kapica mentették meg a hírheft, „Hideghegy”-ként emlegetett 363-as Stalagban.⁵³ Jakov Poliscsukot első alkalommal egy nyugat-ukrajnai hadifogoly, másodsorra pedig a krími Szakiból származó orosz, bizonyos Nyikolaj Tolocsenko adta a Gestapo kezére.⁵⁴ A szmolenszki területen fekvő Roszlavl városa mellett létrehozott 26. számú tranzitáborban egy üzbég katonáorvos vizsgálta meg a beérkező hadifoglyokat, talán mondani sem kell, hogy a zsidó származásúak kiszűrése céljából.⁵⁵ Fajvel Zserebeckijt 1941 őszén az egyik lágerben egy Geraszimov vezetéknévű orosz katonáorvos árulta el.⁵⁶ Tyevel Murakovszkijt 1941 nyarán a saját, ukrán nemzetiségű katonatársai gyilkolták meg, miután sikertelenül próbálta meggyőzni őket arról, hogy ne adják meg magukat.⁵⁷

A Volgai területről⁵⁸ származó németek közül is sokan léptek a nációkkal való kollaboráció útjára, mindebből azonban egyáltalán nem következik, hogy a volgai németek többsége árulóvá lett volna.

A „zsidó Vörös Hadsereg” és a gyáva zsidók mítosza – antiszemitizmus a szovjet hadseregben és szovjet területeken

„Egyszer csak megjelent egy csapat kozák lovas, mind a jellegzetes sapkájukban [...]. Felénk közeledve jó hangosan kiabálták: »Hé, testvéreink, ne harcoljatok!«, és mintegy dúdolva utánozták a zsidók jellegzetes akcentusát, így gúnyolva ki őket:

»Meg kellene halnunk Sztá-á-álin elvtá-á-ársé-é-ért?«
Látván azonban, hogy nekünk puskáink vannak, kissé elcsendesedtek. Hirtelen az egyik bandita ezt kiáltotta:
»Egy zsidó sincs itt, hiszen a zsidók Taskentben harcolnak, b'sszák meg!« Majd elvágattak abba az irányba, ahonnan jöttek.”⁵⁹

Shneyer jó érzékkel a kötet egy teljes részét⁶⁰ szenteli a Vörös Hadseregben szolgált zsidók számának, rendfokozatainak és kitüntetéseinek bemutatására, tudván, hogy az eredeti dokumentumokból kinyert adatok a hamis mítoszok egyedüli ellenszerei.

1936-ban a hadosztályparancsnokok között mindössze négy zsidót (Miron Polunov, Georgij Isszerszon, Mihail Zijuk és Vlagymir Kolkacsi) találunk. A *csisztka* éveiben 180 zsidó főtisztet küldtek a halálba, akiket később akár tábornokká is előléptethettek volna. A Lengyel Hadsereg zsidó tisztjei közül 1940. április és május között 456 főt lőttek agyon, csak Katyń-ban 224-et.

Jan Gamarnik 1937-es öngyilkossága után Lev Mehlisz neveztek ki a hadsereg Politikai Csoport-, 1941 júliusától pedig Főcsoportfőnökségének élére, ahol 1942 májusáig, a kercsi katasztrófaig állt. Mehlisz leváltása után zsidó háttérű személy már nem töltött be hasonlóan magas politikai pozíciót a hadseregben.

Ugyanebben az évben a Vörös Hadsereg állományába 2 107 822 fő (2 106 784 férfi és 1038 nő) tartozott, közte 34 525 zsidó katonával (34 356 férfi és 169 nő), akik a Szovjetunió összlakosságának 1,62%-át adó zsidóság 1,64%-át tették ki.⁶¹ A sorkötelezettség 1939-es bevezetésével hozzávetőleg további 120 000 zsidó személyt hívtak be

a laktanyákba, csak Ukrajnából 75 000 főt. A német támadást követő első héten (1941. június 22–30.) a nagyvárosokban (Moszkva, Leningrád, Kijev, Minszk, Ogyessza és Kisinyov) több mint 55 000 zsidó önként jelentkezett, hogy fegyverrel védje hazáját. Sokan közülük a polgárháború veteránjai voltak. A második világháború különböző frontjain a Vörös Hadsereg kötelékében harcoló zsidó katonák 27%-a – összesen kb. 135 000 fő – önkéntes volt, amely a legmagasabb arány a Szovjetunió nemzetiségei között.

Az Oroszországi Föderáció Honvédelmi Minisztériuma Központi Levéltárának (CAMO RF) adatai szerint 1941–1945 között összesen nagyjából 501 000 zsidó harcolt a Vörös Hadsereg soraiban. Fjodor Szverdlov és Yitzhak Arad ennél némileg kevesebbet, kb. 430–470 000 főt tart reálisnak. Ez utóbbi alapján a Szovjetunió 1939. szeptemberi határain belül számított zsidó lakosságának (3 028 000 fő) 16%-a szolgált a szovjet fegyveres erőknél, és az uniformist öltöttek 80%-a harcolt a fronton! Az összes zsidó vöröskatona 6,4%-a, kb. 32 000 fő érte el a tiszti rangot. A CAMO adatai alapján 198 000 szovjet zsidó katona vesztette életét a háborúban – elesett a fronton, belehalt sérüléseibe, valamilyen betegség következtében elhunyt, vagy nyomtalanul eltűnt. Tehát a Vörös Hadsereg zsidó katonái igen nagy számban járták meg a frontot, ahonnan 39,6%-uk soha nem tért vissza. Ez a megdöbbentően nagy veszteségarány jóval meghaladja a szovjet hadsereg átlagát (25%).

A hadseregnél messzebbre tekintve megemlítendő, hogy az 1941. januári állapotok szerint a 3 872 465 fős párttagságból csak 176 884-en (4,56%) voltak zsidók.⁶² A párt és az NKVD vezetésében ugyanakkor még 1939-ben is meglehetősen magas volt a zsidó származásúak aránya. A XVIII. Kongresszuson⁶³ 1939 márciusában 11 zsidó párttagot választottak a Központi Bizottságba, akik a KB összlétszámának 15,4%-át adták, ami sok esetben tovább erősítette az 1917 előtt is létező antiszemitizmust – annak „népi” és „értelmiségi” formáját egyaránt.

Dacára a magukat állítólag Taskentben meghúzó, a harcoltótól távolmaradó, gyáva zsidók széles körben elterjedt meséjének, pl. Ogyesszában, ahol a lakosság közel harmadát zsidók alkották, utóbbiak aktív szerepet vállaltak a város védelmében 1941 augusztusa és októbere között.

A Vörös Hadseregben is jelen lévő antiszemitizmust kiválóan szemlélteti a Vörös Csillag Érdemrenddel és a Dicsőség Érdemrend III. fokozatával kitüntetett Lev Larszkij esete, akinek a hadsereg egyik

irodistája már a háború elején azt tanácsolta, hogy saját biztonsága érdekében változtassa meg az irataiban a nemzetiségi hovatartozását: „Tipikus orosz vezetékneved van, a nyelvet is jól beszéled, egyedül az orrod árul el téged. Miért nem írjuk inkább azt, hogy az apád orosz, az anyád pedig grúz? Vedd figyelembe, ha a németek elfognak, véged van! Ráadásul a mieink között is vannak olyanok, akik jobban gyűlölnek a zsidókat a fasisztáknál.”

Mindemellett a multietnikus alakulatokban – raj, szakasz, század – csak a katonák összetartása és egymásba vetett feltétlen bizalma adhatott némi garanciát a harcok túlélésére. A német és vele szövetséges fegyveres erőkkel ellentétben a Vörös Hadsereg nem terjesztett semmiféle antiszemita propagandát, viszont a soraiban tudott antiszemita nézeteket valló személyeket.⁶⁴ A zsidókkal szembeni fenntartások legjobb ellenszere a közösen teljesített fegyveres szolgálat volt: aki zsidó bajtársaival harcolt a fronton, nem hivatkozhatott a „Taskentben henyelő kaftánosok”-ra. Harkov első felszabadítását követően, 1943. február 16-án a városba benyomuló egyik harckocsiszázad parancsnoka, Borisz Potyik bajtársaival egy társasházi lakásban pihent meg, ünnepelve a – később pillanatnyinak bizonyuló – sikert. A lakás lerészegedett tulajdonosa, elemében érezve magát, a zsidók gyávaságáról kezdett kiabálni. Potyik, akinek zsidósága ismert volt társai előtt, a többiekkel együtt felállt, majd lassan kigombolta nadrágja szliccét – „Az asztalra tettem nemzetiségem egyértelmű fizikai bizonyítékát [...]” –, a falfehérre vált lakástulajdonost pedig a bakák a kitört ablakon át a második emeletről egyenesen az utcára hajították ki.

Összegzés – mozaikdarabokból teljes egész?

Shneyer más munkáihoz hasonlóan a jelen recenzióban bemutatott kötetében is – egy igen széles és kiegyensúlyozott szakirodalmi áttekintés mellett – elsősorban a Yad Vashem Archívumban található, döntően az egykori Szovjetunióban keletkezett dokumentumokra (nyomozati anyagok, tanúvallomások), illetve a túlélőkkel vagy azok hozzátartozóival készített interjúkra (1980-as, 1990-es évek) épít. Az immanens források, illetve azok helyes kezelése lehetővé teszi, hogy a Vörös Hadsereg német fogságba esett zsidó katonáival szemben elkövetett súlyos atrocitások tengeréből egy jól felépített, a teljességre törekvő, de azt nem kizárólagos célként megfogalmazó

erőszak történeti narratíva szülessen. Az egyes epizódok, a személyes szenvedélmények sokszor csak lazán kapcsolódó halmaza mégis kiemeli a zsidó vöröskatonák kétszeres katasztrófáját, hiszen egyszer mint zsidók, másszor mint a Vörös Hadsereg – vagy ezen túl a párt, a Komszomol stb. – tagjai kerültek a náci megsemmisítő politika célkeresztjébe.

A szerző nem idealizálja sem a szovjethatalmat, sem pedig a szovjet hadsereget. Történelmi igénnyel – elkerülve a torzító leegyszerűsítéseket és mellőzve az apologetikus/eufemisztikus általánosításokat – tekinti át a 20. századi orosz–szovjet antiszemitizmus evolúcióját.

Ha nem is kapunk – *kaphatunk-e valaha is egyáltalán?* – teljes képet a hazájukat védő szovjet zsidó katonák tragédiájáról, a mozaik régóta hiányzó, fontos darabjai végre a helyükre kerültek.

Jegyzetek

- ¹ Jelen írás végjegyzeteiben külön feltüntettem azokat a forrásokat, amelyekre maga a szerző az általam recenzált művében hivatkozik. Ezeket minden esetben [A.S.] (= Aron Shneyer) formában jelölöm.
- ² Арон Шнейер: ПЛЕН. Советские военнопленные в Германии. 1941–1945. Москва, Мосты культуры – Гешарим, 2005.
- ³ Aron Shneyer: *Pariahs among Pariahs: Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941–1945*. (transl. Cohen, Yisrael) Jerusalem, Yad Vashem, 2016. (596 számozott oldal)
- ⁴ A náci Németország ismert brit kutatója, Alex J. Kay friss monográfiája hatodik fejezetét a német fogságban meggyilkolt szovjet katonák tragédiájának szentelte. Lásd: Extermination Of Captive Red Army Soldiers. In Alex J. Kay: *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing*. New Haven – London, Yale University Press, 2021. 146–168. A témához megkerülhetetlen tanulmánykötet: Gennady Estraiikh – Harriet Murav (eds.): *Soviet Jews in World War II: Fighting, Witnessing, Remembering*. Brighton MA, Academic Studies Press, 2014.
- ⁵ Feferman részt vesz a Yad Vashem „Jews in the Red Army, 1941–1945” c. projektjében is. Online: <https://www.yadvashem.org/research/research-projects/soldiers/about-the-project.html>
- ⁶ A témához lásd: Kiril Feferman: „A zsidók háborúja”. A szovjet zsidó katonák viszonya a Szovjetunióhoz 1940–41-ben. (Ford. Baráth Katalin.) *Eszmélet*, (2019), 124. 53–75. Eredeti megjelenés: *Journal of Slavic Military Studies*, 27. (2014), 574–590.
- ⁷ [A.S.] YVA M-40/MAP-97. 16. lap (1.) (Ny. I. Tyelmanov, egykori hadifogoly visszaemlékezése a Csernyisevskaja nevű kozák falu melletti táborba való megérkezéséről. A lágerben kb. 5000 szovjet hadifoglyot tartottak.)
- ⁸ [A.S.] YVA M-40/MAP-95. 23. l.
- ⁹ A kötetben hibásan „Hermann Müller” szerepel.

- ¹⁰ Aron Shneyer: *Foglalkozásuk: halál – Az SS „Trawniki” kiképzőtábor – Bűntettek és az értük vett elégtétel.* (Ford. Mezei Bálint.) Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2020.
- ¹¹ III. rész, 2. fejezet. „Az elméletől a gyakorlatig: az Einsatzgruppék”, 215–226. pp. (Az orosz nyelven megjelent kötetet Krausz Tamás recenzálta: Krausz Tamás: *Holokaust: a gépezet csavarjai.* Арон Шнейер: Профессия – смерть. Учебный лагерь СС «Травники». Преступления и возмездие [Aron Shneyer: Foglalkozása – halál. Az SS „Trawniki” kiképzőtábor. Bűn és megtorlás] Москва, Издательство Пятый Рим, 2019. *Eszmélet*, (2019), 124. 76–84.
- ¹² Shneyer itt hivatkozik Alfred Streim monográfiájára. Alfred Streim: *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa”.* Heidelberg – Karlsruhe, Müller – Juristischer Verlag, 1981. 99.
- ¹³ Az Einsatzgruppékhoz hasonló szerepet töltött be 1941 végéig az SS Lovasdandár (SS-Kavallerie-Brigade) és az 1. SS Gyalogsági Dandár (SS-Infanterie-Brigade) is a front területének átvizsgálásában, illetve a németek számára gyanús személyek kiszűrésében, elfogásában és összegyűjtésében, valamint likvidálásában.
- ¹⁴ Jelen recenzióban – a könnyebb áttekinthetőség miatt – minden esetben a földrajzi nevek orosz(os) változatát veszem alapul, mivel ezek a magyarban általában jóval ismertebbek.
- ¹⁵ A példa ráirányítja az olvasó figyelmét arra, hogy a nevezett táborba zárt hadifoglyokat korábban már szűrték. Ennek folyamatáról, illetve a filtrációt elvégző személyekről-egységekről a kötet nem közöl információkat. Joggal feltételezhetjük, hogy a zsidók „lelkiismeretes” kiemelése – bárki is végezte el azt – lényegében a kivégzésüket készítette elő.
- ¹⁶ Alig több mint egy hónapig, 1941 decembere és 1942 januárja között volt a Dél hadseregcsoport parancsnoka.
- ¹⁷ [A.S.] YVA M-53/92. 5. l.
- ¹⁸ Rödl a tárgyalat időben, tehát 1941 májusa és 1942 szeptembere között volt a Gross-Rosen-i koncentrációs tábor parancsnoka (ekkor SS-Obersturmbannführer), neve azonban nem szerepel a szövegben.
- ¹⁹ [A.S.] Streim (1981): i. m. 154–155.
- ²⁰ [A.S.] V. Sumszkij visszaemlékezése 1941 októberéből, a Kijevi terület Gogoljevo nevű faluja melletti táborban történekről. YVA M-33/1198. 6. l.
- ²¹ Pontos információkat nem kapunk a településről, még a névmutatóban sem. A Krivográdi területen fekvő Alekszandrija városát 1941. augusztusban foglalták el az előretörő német alakulatok, Kijev pedig szeptember végén esett el. (Utóbbiak fényében feltehetően nem – pl. – a Rovnói, illetve a Volinyi területeken található, a két világháború között Lengyelországhoz tartozó, azonos nevű faluk valamelyikéről van szó.)
- ²² [A.S.] YVA M-37/569. 7. l.
- ²³ [A.S.] Yad Vashem, tanúságtétel, száma: 69880
- ²⁴ [A.S.] YVA M-33/249. 28–29. ll.
- ²⁵ [A.S.] Yad Vashem, tanúságtétel, száma: 105908
- ²⁶ [A.S.] YVA M-40/MAP-112. 2–3. ll.
- ²⁷ [A.S.] YVA M-40/MAP-112. 6. l.
- ²⁸ [A.S.] YVA M-53/250. 5. l.
- ²⁹ 1954-ig Proszkurov, azóta is Hmelnyickij (Ukrajna).

- ³⁰ [A.S.] Yad Vashem, tanúságtétel, száma: 107909
- ³¹ [A.S.] YVA M-33/249. 7. 26. ll.
- ³² [A.S.] YVA M-52/398. 7. l.
- ³³ [A.S.] YVA M-33/833. 15. l.
- ³⁴ A megszállók az idegen nyelveket – köztük a németet – jól beszélő, magasan iskolázott zsidó hadifoglyokat is kivégezték. Tették ezt annak ellenére, hogy a német csapatok a teljes háborús időszakban híján voltak orosz/ukrán–német tolmácsoknak. Shneyer egy konkrét példát is említ: a 121. számú gomeli tranzittábor gyengélkedőjén a főorvos mellett dolgozó tolmácsot, miután „lelepleződött” – azaz fényt derítettek zsidó származására –, azonnal agyonlőtték.
- ³⁵ [A.S.] YVA Nevek Csarnoka. Melléklet az 543713. sz. tanúvallomás jegyzőkönyvéhez. Vera Ivanovának a háború után R. Ju. Bergycsevskaja férjéhez írott levéléből. (Raisza Juljevna Bergycsevskaja katonaorvost a pawiaiki börtönben végezték ki.)
- ³⁶ Az egyik a legendás 588. éjszakai könnyűbombázó ezred volt. A témához magyar nyelven lásd: Gál Csaba: „A szoknyás bombázó ezred”. A Vörös Hadsereg Légierőjének női ezrede a második világháború idején. Az 588. éjszakai könnyűbombázó ezred története. *RussianStudiesHu*, 3. (2021), 2. 229–249. Online: https://www.russianstudies.hu/docs/G%C3%A1lCsaba_A%20szokny%C3%A1s%20bomb%C3%A1z%C3%B3%20ezred.pdf#toolbar=0&navpanes=0&statusbar=0
- ³⁷ Az Üzbég SZSZK-ban menedéket kereső, a harcoktól távolmaradó zsidók toposzát minden bizonnyal nem a náci propaganda alkotta, csak kihasználta annak széles körű ismertségét.
- ³⁸ [A.S.] Grunya Grigorjeva (Kogan) szóbeli közlése a szerzőnek, 1992. október 9.
- ³⁹ A leendő táborőrök (wachmannok) Stalagokban történt kiválasztásának folyamatáról a szerző kimerítő részletességgel írt az SS Trawniki kiképzőtáboráról szóló, már hivatkozott nagymonográfiájában.
- ⁴⁰ [A.S.] YVA M-37/959. 7–8. ll. P. Je. Olejnyik egykori ukrán policáj kihallgatásának jegyzőkönyvéből, Volcskovci falu, Kamenyec-podolszkiji terület, 1944. március 10.
- ⁴¹ A témához, különösen az OUN és az UPA érintettségéhez lásd: Másodrendű ellenség: az Ukrán Nacionalisták Szervezete (OUN), az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) és a „zsidókérdés megoldása”. In Alekszandr Djukov: *Holokauszt, kollaboráció, megtorlás a Szovjetunió ukrán és balti területein*. (Ford. Terbe Teréz.) Budapest, Russica Pannonica, 2011. 9–129. Az ukrán területeken élt zsidók 1941 utáni tragédiájához: *Az ismeretlen fekete könyv. Szentanúk vallomásai a szovjet zsidók tragédiájáról*. (Ford. Székely Ervin.) Budapest, Pannonica, 2005. 33–205.
- ⁴² [A.S.] Pogrebeckij 1943 júliusában esett fogságba. A hivatkozott levél 1999. április 21-én íródott.
- ⁴³ Ma: Szlonyim, Belarusz
- ⁴⁴ A kötetben hibásan a 316-os Stalag szerepel, azt azonban Wolkowyskban állították fel, majd annak felszámolása után az ott őrzött hadifoglyokat átszállították a Suchozébry-től kb. 120 km-re északra található, Białystok melletti lágérbe.
- ⁴⁵ [A.S.] YVA M-40/MAP-97. 2. l.
- ⁴⁶ [A.S.] Szolomon Abramson szóbeli közlése a szerzőnek, 1989. november 15.
- ⁴⁷ [A.S.] YVA M-37/569. 7. l.
- ⁴⁸ [A.S.] YVA O-33/2011. (7. fejezet, majdaneki tábor).

- ⁴⁹ Vö. Bebesi György: Az orosz pogromtradíciók és pusztító tömegrohamok az első orosz forradalomban. In Krausz Tamás – Barta Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Budapest, Russica Pannonica, 2014. 47–62.
- ⁵⁰ Vö. Sz. Bíró Zoltán: Akik meggyőződésből kollaboráltak. In Krausz–Barta (2014): i. m. 274–297.
- ⁵¹ [A.S.] YVA M-37/569. 25. l.
- ⁵² [A.S.] Mordechai Altshuler: *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile*. Jerusalem, Hebrew University – Yad Vashem, 1998. 305., 313.
- ⁵³ [A.S.] 1985. december 25-én Morgunov és Kapica is megkapták a Világ Igaza kitüntetését.
- ⁵⁴ [A.S.] Jakov Poliscsuk szerzőnek írott leveléből, 1999. november 25.
- ⁵⁵ [A.S.] Jakov Szamiter szerzőnek írott leveléből, 1998. június 24.
- ⁵⁶ [A.S.] Fajvel Zserebeckij tanúvallomása, 1991. február 25., YVA O-3/6346.
- ⁵⁷ [A.S.] Yad Vashem, tanúságtétel, száma: 68806
- ⁵⁸ A 22 kantonból álló, 1918-ban alapított Volgai Német Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot 1941 augusztusában, nem sokkal a német támadást követően számolták fel. A németeket Szibériába és Kazahsztánba deportálták. Lásd: Gyóni Gábor: *A történelmi Oroszország népei. Adattár*. Budapest, Russica Pannonica, 2011. 116–117. A témához továbbá: J. Otto Pohl: The Persecution of Ethnic Germans in the USSR during World War II. *The Russian Review*, 75. (2016), 2. 284–303.
- ⁵⁹ [A.S.] Cvi Kerem: *Jevrej i nyejevrej i t.d.* Tel Aviv, Iakov Press, 1987. 55.
- ⁶⁰ 1. rész. „Zsidók a Vörös Hadseregben 1918–1945”, 83–196.
- ⁶¹ [A.S.] Altshuler (1998): i. m. 20.
- ⁶² [A.S.] Gennadi Kostyrchenko: *Out of the Red Shadows: Anti-Semitism in Stalin's Russia*. Amherst, N.Y., Prometheus Books, 1996. 56.
- ⁶³ A szövegben tévesen XIX. Kongresszus szerepel. Utóbbi azonban 1952 októberében tartották, s az első pártkongresszus volt a második világháború után. A párt neve innentől fogva SZKP egészen 1991-ig.
- ⁶⁴ A Vörös Hadsereg állományában meglévő antiszemitizmusra több szomorú példa is említ: Mordechai Altshuler: Jewish Combatants of the Red Army Confront the Holocaust. In EstraiKh–Murav (2014): i. m. 16–35.